

**Партиципний клас односкладних синтаксичних
конструкцій сучасної української мови як специфічна
риса української синтаксичної системи.**

Ще у 1913 році М.Пилипович писав, що “всяка мова має свої властиві прикмети, свій особливий дух... його описати не можна, почути його можна більше серцем, ніж розумом. Той аромат є у чистій селянській мові..., той аромат є у наших письменників” (10, с. 23). Ми вирішили з'ясувати деякі специфічні риси синтаксичної системи української мови у сфері односкладних синтаксичних конструкцій, а також проаналізувати взаємодію деяких слов'янських мов, їх взаємодія. Чому саме синтаксична система мови привернула нашу увагу? Найкраще на це питання відповів Микола Гладкий у праці “Мова сучасного українського письменства”. Синтаксичні форми є найсталіші в усіх європейських мовах... Матеріал поточної лексики є тільки потік, що тече в певних берегах мовної синтаксичної норми, може такої ж тривалої та довговічної, як річища водних мас, що змінюються тільки на протязі великих геологічних періодів” (3, 76). Автор цих слів намагається пояснити причини такої сталості і доходить висновку, що це пов'язано з особливостями людської психології і супроможністю людей, залежно від своїх загальнокультурних особливостей, формувати та формулювати думку засобами рідної мови.

При дослідженні односкладних речень ми спиралися на традиції, що сформулювалися в українському мовознавстві і згідно з якими головною характеристикою синтаксичної одиниці вважається сукупність формальних засобів та спосіб взаємодії цих засобів” (1, 118). Іншими словами, нас цікавить спосіб вираження граматичного

центру цих структур та найближчі поширювачі предиката. Ми спираємося на матеріал сучасної української літературної мови, який подається у порівнянні з аналогічним матеріалом української діаспорної мови та фольклорних текстів.

Однією з специфічних односкладних структур в українській мові є конструкція партиципного класу, або "конструкція на -но, -то". Про те, що в українській мові існують такі специфічні структури, зазначалося ще у XIX, а також на початку XX століття: О. Потебня (11), О. Шахматов (16), П. Залозний (7), М. Гладкий (2, 3). Такий тип конструкцій у наукових працях тих часів називався "речення типу Козаченька вбито". Більш детально ці структури почали аналізуватися пізніше - у 20-30 роки XX століття. Це праці таких українських синтаксисів, як М. Грунський (4, 5), М. Гладкий (2, 3), О. Курило (8, 9), С. Смеречинський (14), С. Дложевський (6), М. Сулима (15), О. Синявський (13). Саме у цей період науковці виголосили, що ця структура є специфічною для української синтакси.

Модель цього типу речень найкраще подана С. Смеречинським: "Формула цієї конструкції така: дію, чинність в присудковій функції віддають формою на -но, -то, а, об'єкт дії - знахідним відмінком" (14, с. 8).

Значення цих структур в українській мові сформульоване у працях О. Курило, яка визначає їх "виразно активне значення" (9, 5). "Направлена на прямий предмет минула чинність виходить від невідомої сили, особи" (9, с. 5). Також О. Потебня (11) відзначає, що значення представлених зворотів "закриває собою пасивність дієслова (11, с. 437). Цієї ж думки дотримуються С. Смеречинський, М. Грунський, М. Гладкий і більшість сучасних дослідників мови у галузі синтаксису. Суб'єкт дії у звороті невідомий. Семантичний акцент робиться на самій дії. "У всіх цих випадках реальна дійова

особа залишається невідомою і еволюція українського мовлення пішла так далеко, що мова не потребує того пасивного звороту, який звичайно мають інші мови (за мою рожь я и бит)... Центр уваги переноситься на саму дію... що призводить до економії так званого граматичного мислення в безсуб'єктних реченнях цього типу" – зазначав М.Гладкий (2, с.18). Синтаксична активність проявляється у можливості вживати знахідний відмінок об'єкта при предикаті.

В основному нас цікавить спосіб морфологічного вираження головного компонента речення. Тому ми цей клас односкладних структур назвали партиципним (від лат. *participium* – дієприкметник), спираючись на позицію І.Р.Вихованця (1) з цього питання, який головний член цих структур називає "предикативними віддієприкметниковими формами на -но, -то" (с.99). Але в історії українського синтаксису як спосіб морфологічного вираження граматичного центру, так і походження цих речень пояснюються по-різному. Так, М.Гладкий, О.Синявський граматичний центр називали "присудковими дієприкметниками на -но, -то" (2 с.8). С.Смеречинський говорив, що це не дієприкметники, а "неособові дієслівні форми, і ні рід, ні число в них не відчувається. Це тільки минулість" (14, с. 11). Тієї ж думки дотримувалися В.Сімович (12), О.Курило (8,9), В.Сулима (15), А.М.Грунський(4,5) продовжував їх називати "пасивними дієприкметниками на -но, -то" (5, с. 224). О.Матвієнко визначала його як "присудкова форма -но, -то".

Щодо походження граматичного центру цих структур, то О.Курило у праці "Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но, -то" вказує, що ці форми походять від "пасивних іменних (нечленних) дієприкметників (убит, убита, убито), утворених від перехідних дієслів. Це с давня форма комінатива однини ніякого роду" (с.1).

Семантика конструкції та спосіб граматичного вираження граматичного центру пов'язані також з іншими формальними показниками. До найсуттєвіших проблем належать питання про

- 1) можливість використання допоміжного дієслова(бути);
- 2) здатність предиката поширюватися обов'язковими другорядними членами.

Такі лінгвісти, як М.Гладкий, С.Смеречинський у своїх працях зазначають, що "в українській мові не властиво до форм на -но, -то додавати помічного дієслова" (14 с. 10). Цю позицію можна пояснити тим, що допоміжне дієслово вказує на граматичну характеристику форми (зокрема час). А оскільки форма на -но, -то має в собі значення минулості, то й будь-який показник часу є зайвим. Іншого погляду дотримуються у своїх працях О.Курило (9), М.Грунський (5), більшість сучасних дослідників (зокрема І.Р.Вихованець (1).

Щодо здатності граматичного центра цих конструкцій поширюватися другорядними членами, то у цьому питанні майже всі вчені однозначні. Українська граматики не дозволяє вживати орудний відмінок дійової особи. Так, наприклад, В.Сімович та М.Сулима називали орудний відмінок суб'єкта в такому типі речень "синтаксичним барбаризмом" (12, с.17). Не можна сказати: "Посібник ухвалено кафедрою", тому що кафедра є суб'єктом дії. Але дозволяється: "Село військом сплюндрують", де "військом" є інструментом, знаряддям виконання дії, а не дійовою особою. Знахідний відмінок об'єкта є нормативним при предикаті для української синтакси.

Синтаксичним синонімом до цього класу односкладних речень може бути один з різновидів дієвідмінюваного класу односкладних структур, які за традицією називають неозначено-особовими:

Козаченька вбито. – Козаченька вбили.

Тож, можна сказати, що у результаті спостережень над партиципним класом односкладних речень сучасної української мови ми з'ясували, що цей тип односкладних структур складає 4,5% від загального числа односкладних синтаксичних конструкцій. Але після аналізу діаспорної української мови ми виявили, що в ній ці структури складають 11,1%. Виникає питання, чому структури, які вважаються провідними дослідниками українського синтаксису одними з найхарактерніших для української мови, зменшилися в українській матірній мові? Щоб ще раз упевнитися в тому, що ці речення були дійсно поширеними в українській мові і що діаспорна мова відображає реальну картину їх використання, ми звернулися до української народної мови. Аналіз фольклору показав, що дійсно односкладні речення партиципного класу є широко представленими (10%: майже, як і в діаспорній мові). Цей факт тільки підтвердив слова М.Пилиповича про специфіку мови.

Але ж далі він зазначав, що "нема його у сучасних робітників пера, вони втратили відчуття мови, забули той аромат або не знали його: здається, що вони думають чужою мовою, польською або руською, а тільки рука пише українською" (10, с.23).

Перш, ніж ми спробуємо дати відповідь на питання, чому зник інтерес до використання односкладних речень партиципного класу в сучасній українській літературній мові, розглянемо конкретний мовний матеріал.

1. Односкладні речення зі стрижневим компонентом, вираженим одиничною формою на -но, -то.

Українська матірня мова (УММ)

—Дурний піп, дурна його й молитва, —не витримав Яків Данько. —В твоїй бороді гречка цвіте, а в голові й на зяб не орано (М.Стельмах).

Про Генриха казано : "Став імператором, коли ще тім'я не заросло"(П.Загребельний);

Обіцяно, що праведники просвітяться у царстві божім, як сонце (П. Загребельний);

Твердо доказано, що час – категорія відносна, що його закони всесильні тільки для нашої планети (П. Загребельний).

Українська діаспорна мова (УДМ).

Покарано... На наші кров і піт Прийшла орда (Є. Маланюк);

Не розвідано й не розпитано про шляхи степових навал (Є. Маланюк);

Прокинувся, бо син клав йому лист на руки: щойно принесено і кинуту у двір, просто на землю, ніби то лист не до людей, а до худоби... (В. Барка);

Хліба нема: вже забрано (В. Барка).

2. Односкладні речення зі стрижневим компонентом, вираженим віддієприкметниковою формою на -но, -то у посліданні з іменником у формі знахідного відмінка.

УММ: Прострелено віки гармат байдужи зором (В. Сосюра);

Із можливого в чудесне перекинуто мости (М. Рильський);

УДМ: Розчинено останні двері (Є. Маланюк).

Операцію цю пророблено блискуче, чим засвідчено високу кваліфікацію, набуту за довгі місяці сидіння (І. Багрянний);

Вдарено кресалом об гострий край і роздмухано іскру (І. Багрянний);

Непоспішно і ретельно трудився чоловік над самокруткою: примірено і видрано відповідний прямокутничок паперу з часопису, витягнуто кісет і взято, скільки треба, саморобної махорки і насипано на прямокутничок, вижолоблений між трьома пальцями лівої ручки, сховано кісет і приступлено до побудови (В. Барка).

3. Односкладні речення зі стрижневим компонентом, вираженим віддієприкметниковою формою на -но, -то у посліданні із займенником у знахідному відмінку.

УММ: Її занесено до Червоної книги (О. Гончар);

УДМ: Беззубий регіт чорних вікон знає, що тебе ув'язнено й ліхтар-сторожа йде вже за тобою (Б. Рубчак).

4. Односкладні речення зі стрижневим компонентом, вираженим віддієприкметниковою формою на -но, -то у поєднанні з інфінітивом.

УММ:... тільки їй дано бачити його іншим (П. Загребельний);

УДМ: Заборонено ходити по камері, заборонено стояти (можна лише з окремого дозволу), заборонені прогулянки, й їх не виводять і на одну хвилину на двір, деякі не бачили повітря, сонячного проміння й синього неба по багато місяців, заборонено шити будь-чим і будь-що, заборонено бити, блошиць на стінах, заборонено не тільки спати, а й дрімати в день, заборонено... (І. Багрянний).

5. Односкладні речення зі стрижневим компонентом, вираженим віддієприкметниковою формою на -но, -то, у поєднанні з інфінітивом та іменником (займенником) у формі знахідного відмінка.

УММ: Нема таких слів, щоб відповісти, як співала його душа, бо ж після всіх земних пристрастей ти ніби опинився в іншій природі, для тебе, людини-птаха, відкрилося одразу все небо, де тобі дано по іншому відчутти себе, своє єство, дано пізнати безмежжя свободи, звідати захват досі не знаного почуття (О. Гончар).

УДМ: Та нам призначено зелений цей простір, та нам дано лиш випадковим гостем пройти межу зеленого городця (С. Гордієвський).

6. Односкладні синтаксичні конструкції партиципного класу матірної, так і діаспорної мови використані з допоміжним дієсловом бути.

УММ: Святослав відчув силу, коли вдалося йому, як сказано вже було, з малою дружиною розбити коло Сновська дванадцять тисяч половців (П. Загребельний).

УДМ: Десь було перейдено ту межу, на якій був поворот у

блажений, рятівничий сон, і тепер душа, мовби збившись з дороги, блукала на манівцях безсоння, в гарячковім маячинні (І.Багряний).

Партиципний клас односкладних синтаксичних конструкцій є більш поширеним в українській діаспорній мові (як у кількісному відношенні, так і більш різноманітний за характером оточення стрижневого компонента, за складом віддієприкметникових форм на -но, -то), ніж в українській матірній мові, де відчувається вплив російського синтаксису і, зокрема, неозначено-особових односкладних речень. І хоча письменники твори яких були нами проаналізовані – вихідці центральних областей України, вони зберігають ту мову, яка існувала у ХІХ столітті та на початку ХХ століття. Такий розподіл односкладних речень партиципного класу в діаспорній мові пояснюється відсутністю впливу з боку російської мови, для якої ці структури не є характерними. Цю думку підтверджують і результати аналізу народної мови.

Конструкції на -но, -то у ролі стержневого компонента односкладних речень широко представлені в мові народних оповідань дожовтневого періоду та балат родинно-побутового характеру (загальна кількість односкладних речень цього класу складає 15 % від усіх проаналізованих односкладних конструкцій). Наприклад:

Як одружився я з його дочкою, то взяв за нею два чумашьких вози з волами й добром, геть і шкурами повкривато, ще й кідмак намиста... (Народні оповідання);
Сволоків було по три вздовж, а один поперек і так вже вщебечено всякими різними мережками, як у попа ризи (Народні оповідання).

Мабуть щось наслано на неї, а може й на нас переслано, бо то буває й таке (Народні оповідання).

Тож, можна говорити, що конструкції партиципного класу властиві системі української мови і тому цілком природно їх використання в українській літературній мові.

Однією з причин зменшення використання односкладних речень партиципного класу, на нашу думку може бути вплив російської мови, синтаксична система якої теж має цей клас односкладних речень. Наприклад,

Не аристократично, но не плохо придуманно, – сказав перед дверью Княжко (Ю. Бондарев);

– О господи, господи. Сколько народушко побито. Весь цвет в войне выгорел (Ф. Абрамов);

Стало быть так: по нашей деревне на войну десятков шесть взято (Ф. Абрамов).

Але сутність таких структур інша порівняно з односкладними реченнями на -но, -то українського синтаксису у результаті зіставного аналізу специфіки цих речень в українській мові можна зробити деякі висновки.

1. Структури на -но, -то малоактивні в російській мові (3% від загального числа проаналізованих односкладних речень).
2. Конструкція російської мови, на відміну від української, має посилене значення.
3. Граматичний центр, на відміну від української мови, є короткою формою пасивного дієприкметника у формі середнього роду.
4. Граматичний центр російських синтаксичних конструкцій уживається як з допоміжним дієсловом (быть), так і без нього теоретичних дискусій з цього приводу у синтаксисі не відбувається.
5. Головний компонент конструкції може поширюватися, знову – таки на відміну від української мови, орудним відмінком дійової особи та непрямыми відмінками зі значенням суб'єкта, що пояснюється пасивним значенням конструкції.
6. Синтаксичним синонімом до представленого класу в російській мові можуть бути речення дієвідмінюваного класу, які традиційно належали до безособових односкладних речень.

Література.

Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / АН України. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.

Гладкий М. Украинский язык. – Житомир, 1917. – 24 с.

Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. – Х., К.: Вид-во України, 1930. – 160 с.

Грунський Н.К. Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков. Т. I. Вып. 3. Значение Потєбни в истории разработки русского синтаксиса. – 1911.

Грунський М., Сабалдир Г. Українська мова. Фонетика. Морфологія. Синтаксис. – К., 1926. – 128 с.

Дюжєвський С. Дещо про природу речень типу "козаченька вбито" української літературної мови. – В кн.: сб. статей в честь ак. А.И.Соболевского. – Л., 1928. – 300 с.

Залозний П. Коротка граматики української мови. Ч. II. Синтаксис. – К., 1913. – 89 с.

Курило О. Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но, -то. – Зб. секції граматики української мови, Наук. дослідн. ін-ту при ВУАН, кн. I, 1930. – с. 1–39.

Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – 3. вид. К.: Книгоспілка, 1925. – 250 с.

Пилипович М. Дещо про сучасний стан української літературної мови. – К.: 1913.

Потєбня А. Из записок по русской грамматике. т. III. – М., 1968. – 551 с.

Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. – Київ–Лейпциг, Українська накладня, 1921. – 584 с.

Синявський О. На синтаксичні теми (З приводу орудного дієвої особи при пересемних дієприкметниках). – В кн.: Культура українського слова. Зб. I. – Х.–К., 1931, с. 85–91.

Смерчинський С. Нариси з української синтакси
(У зв'язку з фразеологією та стилістикою). - К., Рад. школа,
1932. - 283 с.

Сулима М. Українська фраза. Коротенькі нариси Х.:
Рух. - 97 с.

Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Вып. 1.-Л.,
АН СССР, 1925 - 1927. - 620 с.